

بررسی مقابر دوره سلجوقی (نمونه موردی
مقبره سه گنبد ارومیه)
سیده فائزه موسوی، مرتضی خسرونی
صص ۳۳-۴۴

سال دوم، شماره دوم، بهار ۱۳۹۸

روشن‌نگاری مرسوم‌های معماری ایرانی و اسلامی

فصلنامه پژوهش‌های مروت و معماری ایرانی و اسلامی
Journal of Iranian and Islamic Architecture and Restoration Research

۳۴

بررسی مقابر دوره سلجوقی (نمونه موردی مقبره سه گنبد ارومیه)

سیده فائزه موسوی^۱، مرتضی خسرونی^۲

۱- دانشجوی کارشناسی ارشد رشته معماری دانشگاه ارومیه fafa.mousavi@gmail.com
۲- عضو هیئت علمی دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه ارومیه m.khosronia@urmia.ac.ir

چکیده

در قرآن آیات مشخصی برای تدفین ذکر شده و دفن کردن مرده در خاک به عنوان یکی از اصول مهم شریعت مورد تأکید قرار گرفته است از سوی دیگر برجسته کردن قبور و ساختن بنا بر روی آن نه تنها توصیه نشده بلکه به نظر می‌رسد در بسیاری از مذاهب اسلامی نهی شده است. ساختن مقابر حداقل پس از سده دوم هجری در ایران رواج پیدا کرد و مفهوم مردگان با شأن بالای مذهبی در قالب ساختن مقابر باشکوه بر سر گوراویای مذهبی و گاه شاهان رایج گردید. مقبره‌های امروزی بیشتر به صورت یک نماد دیده می‌شوند. اما اماکن زیارتی به صورت یک مجموعه وسیع است که سرپناهی برای زائران گفته می‌شود. احداث مقابر در دوره سلجوقیان به عنوان یک بنای مذهبی، مانند سایر ادوار پیشین اسلامی و قبل از اسلام از اهمیت خاصی برخوردار بوده و مقابر و بناهای مذهبی متعددی در حوزه حکومت سلاجقه بنا گردید که امروزه نمایانگر قسمتی از هنر باشکوه آن دوره است. مقابر سلجوقی با پلان‌های متنوعی ساخته شده‌اند و اغلب با آجرکاری، کاشی‌کاری و گچ‌بری تزئین گردیده‌اند. این تحقیق با روش تحلیلی-توصیفی با توجه به اسناد کتابخانه‌ای ابتدا به بررسی مقابر این دوره و سپس به صورت مبسوط به معرفی بنای سه گنبد ارومیه می‌پردازد.

کلمات کلیدی: آرامگاه، تدفین، سلجوقیان، مقبره

۱- مقدمه

ایرانیان از دیرباز به شیوه ساختن مقبره آشنا بودند. اگرچه این مقبره‌ها و برج‌های مقبره‌ای هیچ نوع ارتباطی با احتیاجات واقعی ندارند، به احتمال زیاد، ایمانی مذهبی یا عقیده و تصوراتی خاص باعث به وجود آمدن آن‌ها شده است. ایرانیان همیشه بزرگان خود را احترام می‌گذاشتند و برای جاویدان ماندن نام آن‌ها مقبره‌ها و آرامگاه‌هایی برپا می‌داشتند. این مقبره‌ها هرکدام نمایانگر گوشه‌هایی از تمدن و فرهنگ این کشور باستانی نیز هستند. آرامگاه بعد از مسجد، بیشتر از هر نوع معماری دیگر در ایران دوره اسلامی مورد توجه عامه بوده است و در فرهنگ ایرانی ریشه دوانده، کمتر شهری در این کشور وجود دارد که سهمی از چنین بناهایی نداشته باشد. تنوع اشکال در این نوع بناها در طول قرون حاصل گردیده و در مقایسه با سایر بناها نسبتاً جزئی است. با وجود اینکه بخش گسترده‌ای از معماری اوایل دوره اسلامی ایران با میراث پیش از اسلام ارتباط آشکار دارد، در روزگار پیش از اسلام در ایران هیچ نوع اثری از آرامگاهی که مستقل بنا شده باشد وجود ندارد و مقبره کوروش هخامنشی در پاسارگاد یک استثنا می‌باشد اسلام بنیادی از هرگونه یادگار رسمی برای مردگان رویگردان بود و پیامبر اسلام، حضرت محمد (ص)، خود سفارش کرده بود که گورها هم سطح زمین باشند و جسد مرده را بلافاصله به قبر سپرده، بدون تشریفات در یک کفن سفید ساده مدفون سازند، این سفارش پیامبر به خاطر جلوگیری از بازگشت به شرک و بت پرستی بود؛ که با آن همه، این توصیه با رویه عمومی رسوم تدفین بین اعراب آن زمان در تضاد بود و به زودی این منع به گونه‌ای محسوس رفع شد و ساختن آرامگاه بر روی قبور اولیاء و افراد مهم مذهبی شروع شد که نقطه اوج این تحولات رشد مذهب تشیع بود. اوج ترقی معماری مقبره‌ها در ایران از دوره سلجوقیان آغاز شد زیرا در این دوران معماران با استفاده از تجربیات گذشته و تأثیر گرفتن از سبک‌ها و روش‌های مختلف معماری، آرامگاه‌هایی را به اشکال گوناگون و در طرح‌های متنوع خلق کردند. احداث مقابر در دوره سلجوقی به عنوان یک بنای مذهبی، مانند سایر ادوار پیشین اسلامی از اهمیت خاصی برخوردار بوده و در واقع این دوره نقطه شروعی برای ساخت بیشمار مقابر ادوار بعدی گردید. آنچه که در ارتباط با معماری آرامگاه‌ها قابل تأمل است، این است که همزمان با حکومت سلجوقیان در سده‌های ۵ و ۶ در ایران، ساخت اینگونه بناها نیز رشد بی سابقه و چشمگیری می‌یابد که از دوره‌های قبلی شروع شده بود و در این دوره و ادوار بعدی به اوج خود رسید. مقبره‌های این دوران که اکثراً روی سکویی بنا شده، دوطبقه است. طبقه بالا را اتاق مقبره و طبقه زیرین را دخمه یا سرداب تشکیل می‌دهد. اتاق مقبره دارای یک محراب یا محراب نمایی است که به مقبره جنبه دینی می‌دهد. وجود این محراب‌ها در بقای بناها مؤثر بوده زیرا مردم با دیده احترام بیشتری به این مقبره‌ها نگاه می‌کردند و در نتیجه در نگهداری آن‌ها کوشش بیشتری شده است.

سلجوقیان:

سلجوقیان در اصل از اقوام غز بودند که موطن و سرزمین اصلی آن‌ها دشت‌های شمال دریای خزر و دریاچه آرال بود. آن‌ها پس از قبول اسلام از طریق خوارزم و ماوراءالنهر، به عنوان سپاه مزدور وارد خدمت قدرت‌های نظامی شده، قدم در سرزمین اسلام گذاشتند. سلجوقیان و دسته‌های تابع چادر نشین آن‌ها، سپس ربه سوی خراسان نهادند و آن ایالت را از غزنویان گرفتند. در سال ۴۲۹ هجری طغرل در نیشابور خویشتن را سلطان خواند. در سال ۴۴۷ هجری طغرل وارد بغداد شد و سلطنت وی از طرف

بررسی مقابر دوره سلجوقی (نمونه موردی)
مقبره سه گنبد ارومیه
سیده فائزه موسوی، مرتضی خسرونی
صص ۳۳-۴۴

خلیفه عباسی مورد تأیید قرار گرفت. در زمان حکومت آل اربسلان و پسرش ملکشاه که هردو تا حد بسیاری متکی به وزیر ایرانی خویش، خواجه نظام الملک بودند، دولت سلجوقیه بزرگ به اوج خود رسید. در شرق، خوارزم و افغانستان غربی از تصرف غزنویان خارج شد و ضمیمه دولت سلجوقی گردید و ملکشاه در اواخر سلطنت خود به ماوراءالنهر تاخت و فزایتان را مطیع خود ساخت. در آناتولی شکست بیزانس در ملازگرد در سال ۴۶۳ هجری دروازه‌های آسیای صغیر را به روی تهاجمات و یورش‌های ترکان گشود. طغرل و آل اربسلان و ملکشاه بر جمیع سرزمین‌های وسیع و ممالک سلجوقی حکومت داشتند؛ اما بعد از مرگ ملکشاه جنگ‌های داخلی بین کیارق و محمد اتفاق افتاد و شعب دیگر خاندان سلجوقی در نواحی مختلف ادعای استقلال کردند. باین حال، شعبه اصلی این خاندان تا مرگ سلطان سنجر اسما به ریاست کل سلجوقیه شناخته می‌شد و سنجر آخرین فرد از سلجوقیه بزرگ بود که با وجود منحصر بودن قلمرو او به خراسان تا سال وفاتش ۵۵۲ هجری، عنوان ریاست سلجوقیه را داشت. در این دوره با وجود اینکه سلجوقی‌ها گروهی خارجی بودند که برایان حکومت می‌کردند اما برخلاف عرب‌ها و مغول‌ها توانستند باعث رونق و پیشرفت کشور از همه جهات به خصوص معماری شوند، به همین دلیل مورخان و کارشناسان این دوره را درخشان‌ترین دوره معماری ایران می‌دانند.

مقبره‌ها و برج‌های مقبره‌ای:

در شرح کلی مقبره‌های دوره سلجوقیان در ایران می‌توان گفت که بیشتر مقبره‌های این دوره دو طبقه بنا شده‌اند. طبقه بالا یا اتاق مقبره و طبقه زیرین یا دخمه که محل دفن اجساد بوده است. طبقه بالا بیشتر جهت انجام فرایض دینی مورد استفاده قرار می‌گرفته و به همین دلیل در بعضی از این آرامگاه‌ها یا مقبره‌ها محراب یا محراب نمایی در جهت قبله وجود دارد. این مقبره‌ها در داخل به وسیله یک سقف یا قبه نیم‌دایره و در خارج به وسیله گنبد مخروطی، هرمی، یا قبه‌ای متناسب با بدنه پوشانیده‌اند. گنبد مقبره‌ها معمولاً دو پوشه بوده که پوشش خارجی آن جهت محافظت ساخته شده است. در بعضی از این مقبره‌ها برای عظیم و بلند نشان دادن آن‌ها، روی قبه داخلی توسط یک ساقه استوانه‌ای یا مقبره‌ها برای عظیم و بلند نشان دادن آن‌ها، روی قبه داخلی توسط یک ساقه استوانه‌ای یا منشوری دومین قبه یا گنبد کلاه مانند بنا شده است که پوشش خارجی را تشکیل می‌دهد و بدین وسیله گنبد رفیع‌تر شده، از فاصله‌های دور به خوبی دیده می‌شود. این طرز معماری خود حالت دینی و احترام بیشتری برای مقبره‌ها کسب کرده است. بنای این نوع مقبره‌ها در دوران سلجوقیه رواج زیادی داشته و یکی از نمونه‌های زیبای آن مقبره سلطان سنجر در مرو است که گنبدش قبه‌ای شکل و شبیه به چادرهای اقوام بیابان‌گردی و ترک می‌باشد این گنبد با کاشی‌های آبی مزین خود از فاصله‌ای بس دور نمایان بوده است. شاید اتخاذ این اشکال در مقبره‌ها به خاطر رابطه‌ای قومی میان شکل آن‌ها با چادرهایی باشد که در آن‌ها زندگی می‌کرده‌اند. (۱)

انواع مقبره با توجه به شکل آن‌ها:

از دیدگاه هنر معماری، نقشه این مقبره‌ها را می‌توان در سه گروه مجزا بررسی کرد. اول نسبت به کرسی مقبره‌هایی که بدنه آرامگاه بر روی آن قرار گرفته است. دوم نسبت به طرح و نقشه کرسی که ممکن است بر روی این کرسی‌ها بدنه آرامگاه شکل دیگری

گرفته باشد، مانند برج قابوس که دارای بدنه خارجی ترک داری و کرسی دایره شکل است. سوم با توجه به بدنه مقبره‌ها که تشکیل دهنده بنای اصلی آرامگاه است امکان انجام یک گروه بندی وجود دارد، زیرا شکل نقشه خارجی مقبره‌ها عموماً در داخل مقبره هم تکرار شده، سومین قسمت آرامگاه گنبد است که بیشتر به نقشه بنای آن بستگی دارد. بنابراین می‌توان گروه بندی آرامگاه‌ها یا مقبره‌های برج مانند را مطابق با نقشه بدنه آن‌ها در این دوره به سه گروه مختلف قسمت بندی کرد. مقبره‌هایی با نقشه دایره‌ای شکل، مقبره‌هایی با نقشه چهارگوش و مقبره‌هایی با نقشه چندضلعی. (۱)

کرسی در مقبره‌ها:

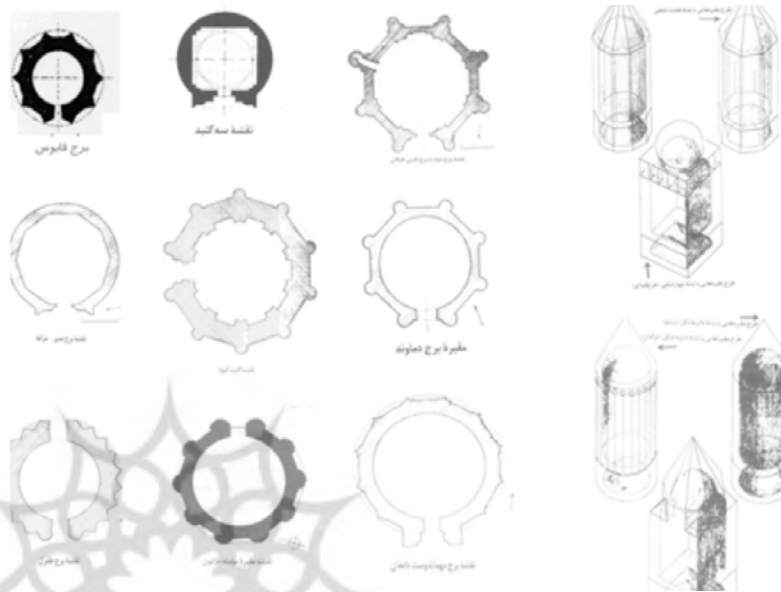
قسمتی از بنا که در زیرزمین واقع شده پی یا پایه (فونداسیون) و قسمتی که روی پی و روی زمین بنا شده است کرسی نامیده می‌شود که روی آن‌ها بدنه آرامگاه یا برج‌های مقبره‌ای برپا شده‌اند. در زمان‌های گذشته بیشتر از سنگ که محکم‌ترین مصالح طبیعی است برای پی بنا استفاده می‌شد و چون پایه یا پی بنا در زیر خاک باقی می‌ماند بنابراین احتیاجی به منظم و زیبا چیدن دیوارهای آن نبوده است. در حالی که قسمت کرسی بنا چون نمایان بود و تأثیر فراوانی در زیبایی و شکل بنا داشت، با توجه بیشتر در رعایت اصول معماری، زیباتر و مناسب‌تر ساخته می‌شد. آرامگاه‌هایی که کرسی آن‌ها روی سطح زمین بنا شده دارای یک طبقه زیرین شبیه دخمه‌اند که اجساد در آنجا دفن می‌شده‌اند. قدیمی‌تری نمونه این مقبره، گنبد سرخ مراغه است که قاعده چهارگوش آن با سنگ‌های تراشیده شده بزرگ سکویی تشکیل می‌دهد که دخمه در داخل این قاعده جای گرفته است. از اواسط سده ششم هجری (۱۲ میلادی) به بعد، عموماً مقبره در طبقه زیرین دارای یک دخمه و در خارج دارای یک کرسی شده‌اند؛ یعنی این روش که اگر یک آرامگاه از خارج دارای یک کرسی باشد در داخل هم یک دخمه دارد معمول شده است. از اواسط همین قرن به بعد می‌بینیم که کرسی‌ها بلندتر بنا شده و در نتیجه بر ارتفاع دخمه‌ها هم در داخل تأثیر گذاشته‌اند. (۱)

معماری داخل و خارج بدنه آرامگاه‌ها

نقشه و معماری بدنه مقبره‌های دوره سلجوقیان از اواسط قرن پنجم هجری به بعد تا اواخر قرن ششم هجری اشکال مختلفی را نشان می‌دهد. در سده پنجم هجری با آرامگاه‌هایی به شکل دایره، چهارگوش و چندضلعی روبه‌رو هستیم که این مقبره‌ها با مقبره‌هایی که در سده ششم هجری دارای همان نقشه هستند، از جهت تزیینات دیوارهای در نماها با یکدیگر اختلاف دارند. امکان زیباسازی مقبره‌هایی با بدنه استوانه‌ای نسبت به آرامگاه‌هایی که دارای بدنه چندضلعی هستند کمتر است. و به همین علت در نمونه‌های موجود در هر دوره از این فرم و شکل کمتر استفاده شده است. تنها امتیاز این نوع مقبره‌ها از دیگر آرامگاه‌های این دوره نقشه دایره شکل داخل آن‌هاست زیرا برای پوشاندن سقف آن‌ها به راحتی می‌توان با ایجاد یک ردیف قطار بندی در پایه گنبد سقف مورد نظر را است ورا مرد این عمل از نظر نظر توازن نیز بسیار مطلوب است و شاید همین طرز کار باعث شده تا داخل بعضی از آرامگاه‌هایی که دارای نقشه چهارگوش و یا چندضلعی یا بدنه منشوری هستند دایره‌ای شکل ساخته شود. برج دماوند و مقبره مؤمنه خاتون نمونه‌ای از این نوع مقبره‌ها هستند. شاید بتوان گفت که انگیزه و ایده اصلی ساختن این نوع مقبره‌ها از چادرهای بادیه‌نشینان گرفته شده. بنای مقبره‌های چهارگوش که در ایران سابقه‌ای طولانی دارد در زمان سلجوقیان

بررسی مقابر دوره سلجوقی (نمونه موردی)
مقبره سه گنبد ارومیه
سیده فائزه موسوی، مرتضی خسرونی
صص ۳۳-۴۴

به اوج خود می‌رسد. یکی از این مقبره‌های چهارگوش دوره سلجوقیان که شهرت فراوانی در فرهنگ معماری ایران دارد گنبد سرخ مراغه است که از زیباترین نمونه‌های مقبره‌های این دوره است. برای پوشاندن سقف داخلی این مقبره‌های چهارگوش به وسیله نیم‌کره به بعضی از عناصر کمکی احتیاج پیدا شده است برای این کار از روش تبدیل چهارگوش به چندضلعی استفاده شده است و با ساختن ترنیه‌هایی در محل خالی گوشه‌ها آسانترین تبدیل به چندضلعی را پیدا کرده‌اند. (۱)

شکل ۱- پلان مقابر مأخذ گنج‌نامه مقابر (۱)

پوشش سقف خارج و داخل آرامگاه‌ها

یکی از مهم‌ترین و زیباترین قسمت‌ها در معماری مقبره‌ها پوشش سقف آن‌ها است که عموماً فرم آن‌ها بسته به نقشه بدنه آرامگاه شکل گرفته است. این پوشش‌ها که در داخل نیم‌کره و قبه‌ای شکل و در خارج متناسب با فرم بدنه رک، خاکی، یا نیم‌کره‌ای هستند. در معماری به نام قبه یا گنبد معروف است. بیشتر سقف‌های نیم‌کره‌ای یا مقعر که در بالای پلان‌ها مدور، مربع، یا ده ضلعی تعبیه می‌شوند با کمک گوشوار مدور می‌شوند و پوشش خارجی در حقیقت محافظی برای قبه یا پوشش داخلی آرامگاه به شمار می‌آید. در بیشتر مقبره‌های ایران از دو پوشش جهت پوشاندن سقف استفاده شده است از نمونه‌های اولیه سقف‌های دو پوششی برج قابوس در گنبد قابوس را می‌توان نام برد. در مورد به کار بردن دو پوشش در مقبره‌ها نظرات گوناگونی ایراد شده است از جمله مرحوم عباس زمانی در بحث گنبد‌های دو پوششی چنین عنوان می‌کند "شاید هدف سازنده این مقبره در منطقه پرباران این بوده که جریان هوا از بین دو پوشش ممکن و پوشش داخلی از رطوبت حفظ شود تا زود خراب نگردد. البته این نظریه در نقاط مرطوب مانند صفحات شمال ایران منطقی به نظر می‌رسد ولی اجرای این رویه در نقاط نسبتاً خشک چون مرو یا اصفهان قابل تأمل است؛ و باید منظور دیگری نیز در بین باشد به خصوص که در این نقاط و نقاط مجاور آن گنبد‌های یک پوششی نیز مانند گنبد‌های جنوبی و شمالی مسجد جامع اصفهان و گنبد مقبره امیر اسماعیل سامانی در بخارا ساخته شده و هنوز پابرجاست. (۱)

بررسی مقابر دوره سلجوقی (نمونه موردی)
مقبره سه گنبد ارومیه)
سیده فائزه موسوی، مرتضی خسرونی
صص ۳۳-۴۴

شکل (۲) گنبد‌های شمالی و جنوبی
مسجد جامع اصفهان مأخذ سایت
میراث فرهنگی

در ایجاد گنبد‌های دو پوششی منظورهای تزئینی و زیبایی خواهی نیز مؤثر بوده است برای پوشش خارجی برج‌های مقبره‌ای که دارای بدنه استوانه شکل هستند از گنبد‌های مخروطی و پیاپی شکل استفاده شده که به طور مثال می‌توان از پوشش مقبره چهل دختران و برج علمدار دامغان که به سال ۴۱۷ هجری ساخته شد نام برد.

شکل (۳) برج پیر علمدار
چهل دختران دامغان مأخذ گنج‌نامه

برای پوشش سقف در مقبره‌های چهارگوش و مکعب شکل ابتدا چهارگوشه را به هشت‌گوش و سپس شانزده گوش و نهایتاً به حد دایره نزدیک ساخته‌اند به طوری که خیلی راحت گنبد را بر بدنه ده ضلعی بنا کرده‌اند. برای این کار از گوشه‌ها استفاده کرده و برای پوشش گوشه‌ها دو روش پدید آورده‌اند که یکی را شکنج و دیگری راترنه می‌گویند. وجود این ترنیه‌ها و مقرنس‌های مثلی شکل در گوشه‌ها، برای ایجاد پایه قبه به شکل چمبر مؤثر بوده است. این چمبر که خود یک دیوار ساده یا تزئینی نمایش داده شده است در حقیقت دامنه اصلی گنبد را فراهم می‌سازد که بر فراز آن پوشش خارجی آرامگاه جای گرفته است. (۱)

تزئینات آرامگاه‌ها

تزئینات آجری

برای نماسازی که بیشتر در بنای مقبره‌ها مشهود است از آجریا اندازه‌های معین و در اشکال گوناگون در طرح‌های هندسی، شطرنجی، زیگزاگی، افقی و شکسته، صلیبی، ستاره‌ای و چندضلعی استفاده می‌شود. این تزئینات آجری با ایستایی و استحکام

بررسی مقابر دوره سلجوقی (نمونه موردی)
مقبره سه گنبد ارومیه
سیده فائزه موسوی، مرتضی خسرونی
صص ۳۳-۴۴

بنا ارتباط چندانی ندارند، به همین دلیل بیشتر تزیینات آجری نماها در داخل و خارج فروریخته است. نمای خارج برج دماوند و برج خرقان و مقبره خواجه اتابک از نمونه های این نوع تزیین است.

شکل (۴) تزیینات آجری برج های خرقان مأخذ نگارنده

پوشش آجری که از سده پنجم هجری (یازدهم میلادی) به بعد در آرامگاه های عهد سلجوقی به کار رفته، بعدها به صورت یک خصوصیت عمومی معماری در مناره ها، درگاه ها، قبه ها و دیگر قسمت های بنا مورد استفاده قرار گرفته است. در بعضی از آرامگاه ها، آجر به رنگ های قرمز توأم با کاشی های فیروزه فام با کار برده شده است؛ که بهترین نمایش ترکیب این دو عنصر معماری و تزیینی را در گنبد های سرخ و مراغه می بینیم. در اواخر دوران سلجوقی این تزیینات به مرور جای خود را به گچبری و کاشی کاری می دهند که این عناصر تزیینی خود تکنیک های زیبایی به هنر معماری عرضه می دارند. (۱)

شکل (۵) برج طغرل مأخذ گنج نامه مقابر

تزیینات سنگی

در بناهای مقبره های دوران سلجوقیان از سنگ به عنوان مصالح ساختمانی محکم استفاده شده است. این خصوصیات احتمالاً با مناطقی ارتباط دارد که در آن ها دستیابی به مصالح طبیعی -سنگ- امکان بیشتری داشته است. گرچه کاربرد سنگ را در چند مقبره عهد سلجوقی در ایران می بینیم اما استفاده اصلی از سنگ را بیشتر در مقبره ها و بناهای همین دوره آسیای صغیر (ترکیه) می بینیم و می توان گفت این حاکمیت در معماری تا سده هفتم هجری ادامه داشته است که مقبره مؤمنه خاتون در نخجوان بهترین شاهد این گفته است. (۱)

بررسی مقابر دوره سلجوقی (نمونه موردی)
مقبره سه گنبد ارومیه)
سیده فائزه موسوی، مرتضی خسرونی
صص ۴۴-۳۳

شکل (۶) مقبره مؤمنه خاتون مأخذ گنج‌نامه مقابر

تزیینات کاشی

این تزیینات برای اولین بار در دوره سلجوقی در نمای شمالی و بین طاق نماهای مدخل ورودی بدنه ستونچه‌های چهارگوش گنبد سرخ مراغه به کار رفته. اجرهای لعابدار که در زیر قوس پیشانی مدخل این بنا استفاده شده به رنگ فیروزه‌ای و در طرح بسیار زیبایی هندسی نمایش داده شده است. در وسط این طرح ستاره مانند، یک کاسه لاجوردی رنگ جای گرفته که ترکیب این دورنگ دارای یک ویژگی استثنایی است. اختلاط کاشی فیروزه‌ای و آبی در زمینه آجرهای قرمز از امتیازات مهم این آرامگاه است. اوج شکوفایی این هنر زیبا را در اواخر سده ششم هجری و در آثار این دوره می‌بینیم زیرا در این زمان تزیینات رنگی بیشتر در نمای خارجی و سطح گنبدها به مقدار زیاد به کار رفته است. مقبره مؤمنه خاتون در نخجوان و گنبد کبود مراغه - دواثر زیبا یا اواخر زمان سلجوقیان - باینهنرازنده آرایش یافته است. در این مقبره‌ها برای بیشتر جلوه دادن کتیبه‌ها از کاشی فیروزه‌ای رنگ برجسته استفاده شده است. (۱)

شکل (۷) گنبد کبود مراغه مأخذ نگارنده (۱)

تزیینات گچی:

در نمای داخل و خارج مقبره‌ها در فواصل درازی درزهای اجری از گچ که ماده‌ای طبیعی است استفاده شده است. این ملاط گچی که در بین تزیینات اجری و کاشی یا آجرهای لعابدار به شکل‌های مختلف منقوش و گاهی برجسته به کار برده شده است، در حقیقت خود یک عنصر تزیینی را شامل می‌شود. مثلاً در مدخل گنبد سرخ مراغه این ماده پرکننده، همراه با تزیینات اجری و کاشی به شکل‌های هندسی نشان داده شده است. آجرهای قرمز و کاشی‌های فیروزه فام این مقبره توأم با ملاط گچی آن، منظره زیبایی را برای آرامگاه به وجود آورده است. زیباتری هنر گچ‌بری که همه این

ویژگی‌ها را در بردارد در گنبد علویان همدان می‌بینیم. پنهان داشتن گل‌ها در میان برگ‌ها و نقوش اسلیمی آن که با مهارت در داخل و خارج مقبره به کار رفته جالب و دیدنی است. (۱)

معرفی بنای سه گنبد ارومیه

سه گنبد نام تپه‌ای در جنوب شرقی شهر ارومیه مرکز استان آذربایجان غربی است، این بنا آرامگاه بود و در سال ۵۸۰ قمری در جنوب شرقی ارومیه ساخته شد. مقبره یا برج آجری سه گنبد متعلق به قرن ششم هجری بوده و در مدخل بنا سه کتیبه به خط کوفی باقی مانده است. برخی از مورخین عقیده دارند که این بنا به جای آتشکده‌ای از دوره ساسانی احداث شده است، ولی هیچ‌گونه سند معتبری مبنی بر صحت ادعای خود ندارند. از سوی دیگر در مدخل بنا سه کتیبه موجود است که از سنگ تراشیده شده و در پایان کتیبه، محرم سال ۵۸۰ هجری خوانده می‌شود.

شکل (۸) مقبره سه گنبدماخذ نگارنده

از این رو شاید بتوان مقبره یا برج آجری سه گنبد را متعلق به قرن ششم هجری دانست. طبق این کتیبه، این بنا به دستور یکی از امرای سلجوقی به نام شیث قاطه المظفری ساخته شده است. از نظر معماری این بنا با مقبره‌های قرن ششم هجری قمری بخصوص مراغه و سایر مقبره‌های دوره سلجوقی شباهت فراوانی دارد. سه گنبد در زمینی ساخته شده که اطرافش را قبور زیادی اشغال کرده است و احتمالاً زمین مزبور صحن آن بوده که عده‌ای را پس از مرگ به لحاظ قدسیت محل در آنجا دفن کرده‌اند. در این صورت قبوری که در صحن مزبور وجود دارند، مربوط به طبقه ممتاز روحانیون، سرداران و تجار و اشراف خواهند بود ولی این آثار از بین رفته در حین شیار دیده شده است.

معماری نمای خارجی

بنای تاریخی سه گنبد عبارت است از سکوی بلندی که به شکل استوانه و مدور ساخته شده است. قطر بنا ۵ متر و ارتفاع آن ۱۳ متر است. ساختمان فعلی دو طبقه است و در چهار سمت آن دریچه‌هایی وجود دارند. طبقه اول به نام سردابه خوانده می‌شود که دارای پوششی قوس دار است. معمار برای پوشاندن یک برج استوانه‌ای توسط گنبد در آن شبستانی مربع تعبیه کرده به مسقف کردن آن با گنبد محتاج بوده که مجدداً آن را به طرح مدور تبدیل می‌کند، وی می‌توانسته نمای آجری قدیمی را با الزامات شیوه‌های

باب روز آشتی دهد و به گونه‌ای عمل کند که گویی هیچ تغییری روی نداده است. از سویی نمای عمارت، با ابعاد متناسب و تزئینات ظریف خود بسیار زیبا جلوه‌گری می‌کند و این ثابت می‌کند که در هنر معماری نیز می‌توان برخلاف معمول عمل کرد و در عین حال اثری جذاب به وجود آورد. درب کوچک طبقه اول ۱ متر و ۷۰ سانت ارتفاع دارد. طبقه دوم که اتاق مقبره خوانده می‌شود، دارای دری به ارتفاع دو و نیم متر است؛ به عبارت دیگر، بنای استوانه‌ای شکل مدور دارای دخمه‌ای است که قسمت فوقانی آن را به وسیله آجر تبدیل به بنایی شامل اتاق مقبره کرده‌اند و مدخل آن در یک قالب معماری پرنقش و نگار محاط و در بدنه استوانه‌ای برج تعبیه شده است؛ درگاه ورودی آن در میان طاق‌های سطحی واقع شده و از لحاظ معماری زینت خاصی به آن بخشیده است. سقف اصلی گنبد و دیوارهای آن تماماً سالم و پابرجا است. طبقه دوم بنا مانند سایر مقادیر دوره سلجوقی روی سردابه احداث شده است. تزئینات سردر ورودی مقبره در نوع خود کم نظیر است و به صورت قطعات سنگ و گچ با نقوش هندسی و کتیبه به خط کوفی تزئین شده است. مصالح قسمت‌های تحتانی بنا تا ارتفاع حدود ۳۰۶ متر از سنگ‌های تراش خاکستری رنگ ساخته شده و از این قسمت به بالا تمام مصالح بنا از آجرهای چهارگوش است. نقشه اصلی برج دایره شکل است که قسمت جلوه‌خان آن به شکل قابی مستطیل در بدنه استوانه‌ای برج اضافه شده است. این مقبره به شکل گنبد‌های مراغه، مرکب از سکوی سنگی بلندی است حاوی یک دخمه که در بالای آن بنایی آجری برآورده‌اند که شامل اتاق مقبره است. مدخل آن در سمت شمال مثل بقعه مدور مراغه، محاط در یک قاب پرنقش و نگار است که در بدنه استوانه‌ای شکل برج تعبیه شده است. درگاه ورودی در میان طاق‌نمای مسطحی واقع شده که قاب مستطیل مذکور بر آن احاطه دارد. سه کتیبه کوفی روی در ورودی برج قرار دارد که قسمت فوقانی آن را مقرنس‌کاری ساده و سه ردیفه‌ای مزین می‌کند. یکی بلافاصله بالای در دیگری بالای طاق نما و سومی بر چهارچوب مستطیل. آخرین کتیبه با این عبارت تمام می‌شود: فی شهر محرم ثمانین و خمسمائة.

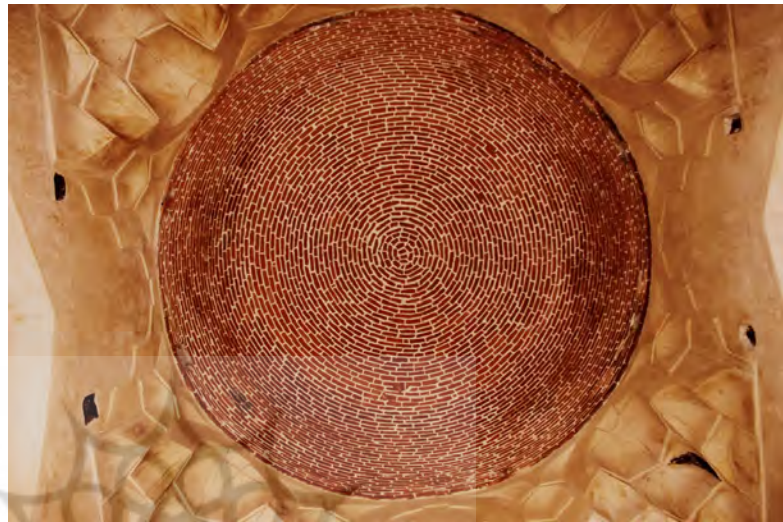
شکل (۹) مقبره سه گنبد اخذ نگارنده

معماری فضای داخلی

نقشه داخلی دخمه و اتاق مقبره مربع شکل است که معمار با مهارتی خاص در برجی استوانه‌ای، این اتاق مربع شکل را تعبیه و مجدداً این اتاق را با تدابیر معماری به دایره تبدیل و آنگاه گنبد را بر آن برافراشته است. دیوار اتاق مقبره با طاق‌نماهای هلالی تیز و کاربندی و قرنیه‌های مقرنس دار در کنج‌ها تزئین شده است. سقف این اتاق قبه‌ای شکل و طرز چیدن آجرهای آن حلقوی و به حالت تک مرکزی است. کف اتاق مقبره در داخل دخمه زیرین فروریخته و تنها در اطراف، بقایای مختصری از آن موجود است. دخمه با طاق‌های هلالی آجری پوشیده شده بود، زیرا پایه طاق‌ها در اطراف دیده

بررسی مقابر دوره سلجوقی (نمونه موردی)
مقبره سه گنبد ارومیه)
سیده فائزه موسوی، مرتضی خسرونی
صص ۳۳-۴۴

می‌شوند. کف دخمه با طرح‌های زیبای هندسی از آجر مفروش است و ارتفاع این دخمه به خاطر خراب شدن سقف آن به درستی معلوم نیست اما مطابق اندازه‌گیری انجام شده تقریباً می‌توان بلندی این دخمه را ۱/۵ متر دانست. حال اگر این اختلاف را مانند مراغه و نخجوان با کاشی مجسم نکرده‌اند، دلیل این بود که در ارومیه وسایل کار نداشته‌اند. در این بنا علاوه بر گنبد رفیع و مقرنس‌کاری که در حدود ۹ متر ارتفاع دارد، رنگ‌آمیزی و تزئینات سنگی است که جلوه خاص به آن داده است.

شکل (۱۰) نمای داخلی سقف مقبره سه گنبدماخذ نگارنده

تزئینات

تنها قسمت اثر که دارای تزئینات می‌باشد، ورودی اطاق مقبره است که با قابسازی بسیار جالب و با نصب سنگ‌های ظریف تراش در گچ کتیبه‌های اطراف سردر ورودی اطاق مقبره را آرایش داده‌اند و این نوع قابسازی و کتیبه‌نویسی (نصب سنگ‌های ریز در گچ) در نوع خود بی‌نظیر است، قسمت داخلی بنا فاقد هرگونه تزئینات می‌باشد. آندره گدار، این بنا را در ردیف ابنیه مراغه و بین برج مدور (۵۳۶) هجری و گنبد کبود (۵۳۹) هجری) قرار می‌دهد و می‌نویسد: با وجود اینکه در آن زمان استعمال تزئینات کاشی رواج داشته و در مقبره مؤمنه خاتون در نخجوان که در ۵۲۸ ساخته شده کاشی به کار رفته، در این مقبره کمترین اثری از رنگ‌آمیزی به نظر نمی‌رسد.

شکل شماره (۱۱) تزئینات سردر ماخذنگارنده

نتیجه‌گیری

در شرح کلی مقبره‌های دوره سلجوقیان در ایران می‌توان گفت که بیشتر مقبره‌های این دوره دوطبقه بنا شده‌اند. طبقه بالا اتاق مقبره و طبقه زیرین یا دخمه که محل دفن اجساد بوده است. طبقه بالا بیشتر جهت انجام فرایض دینی مورد استفاده قرار می‌گرفته و به همین دلیل در بعضی از این آرامگاه‌ها یا مقبره‌ها محراب یا محراب نمایی در جهت قبله وجود دارد همچنین اولین نقشه‌های آرامگاه‌ها در دوره سلجوقی به شکل دایره بوده که ایده اصلی ساختن این نوع مقبره‌ها از چادرهای بادیه‌نشینان گرفته شده است چون سلجوقی‌ها گروهی از ترکان غز بودند که به صورت چادرنشینی در شرق دریاچه آرال زندگی می‌کردند به همین دلیل گنبد مقبره‌ها قبه‌ای شکل و شبیه به چادرهای اقوام بیابان‌گرد می‌باشد. برای پوشاندن سقف داخلی این مقبره‌های چهارگوش به وسیله نیم‌کره به بعضی از عناصر کمکی احتیاج پیدا شده است برای این کار از روش تبدیل چهارگوش به چندضلعی استفاده شده است و با ساختن ترنبه‌هایی در محل خالی گوشه‌ها آسان‌ترین راه تبدیل به چندضلعی را پیدا کرده‌اند بدین شکل که ابتدا چهارگوشه را به هشت‌گوش و سپس شانزده گوش و نهایتاً به حد دایره نزدیک ساخته‌اند و همچنین پوشش آجری که در آرامگاه‌های عهد سلجوقی به کار رفته به صورت یک خصوصیت عمومی معماری در این دوره پدید آمده است. این تزیینات آجری با ایستایی و استحکام بنا ارتباط چندانی ندارند و صرفاً تزییناتی هست که به صورت الحاقی در بنا وجود دارد.

مراجع

۱. معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقی، ۱۳۷۹، دکتر غلامعلی حاتم
۲. دکتر دبیری نژاد، بدیع الله، سیر فرهنگ در عهد سلجوقیان، ۱۳۵۱، هنر و مردم، شماره ۱۲۵ و ۱۲۴، ص ۶۹
۳. Islam ansiklopedisi p.412، دایرة المعرف اسلام
۴. turk kubbesi.p.178
۵. گنج‌نامه مقابر

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی